

למה אפשר לצפות מהתשובה

אבי טאוב

איש אינו יודע מי היה רבינו בחיי. אין בנמצא ולו פרטים ביוגרפיים בסיסיים ביותר על חייו, כל שכן על דמותו. החוקרים מתווכחים על המקום והזמן בו חי¹, אי שם בתחילת ימי הביניים. אפילו את שמו אין מי שידע כיצד הוגים נכונה². ועם זאת - ושמא דווקא בשל כך, אין לך מוכר ופופולארי מרבינו בחיי. הראשון לכל החסידים ועובדי ה' שבכל הדורות, הוא המחבר האנונימי של ספר היסוד המקובל והאהוב בכל שדרות האומה³.

¹ הונויק, 'A history of Mediaeval Jewish Philosophy' עמ' 80 – 81 בא, על יסוד מחקריו של יהודה, לידי החלטה, שספר חובות הלבבות נכתב בין שנת 1100 ושנת 1156. יוליוס גוטמן, בספרו **Die Philosophie des Judentums** עמ' 381, הערה 250, טוען שעם מחקרו של קוקובצוף נפתרה השאלה וזמן החיבור נקבע לסוף המאה הי"א, דוד נימארק מקדים את ר' בחיי לתקופת ו' גבירול. (מתוך רמב"ם, **מורה נבוכים**, פירוש י. אבן שמואל, בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ה).

² אצל הספרדים מקובל לבטא: בְּחַיִּי. אצל האשכנזים: בְּחַיִּי, ויש שחושבים בחיי על משקל בְּחַיִּי, או בחיי על משקל זכאי

³ לא רק הבעש"ט ותלמידיו ביקשו להמשיך את דרכו, דרך החסידות, הגר"א הדריך ללמוד את רובו כחלק מלימודי החובה במחשבת האמונה והעבודה (ורק במקום שער הייחוד את ספר הכוזרי; שזכה בזכות הערת המלצה זאת למעמד מכונן כספר אמונה

זהו גורלו של מחבר יהודי. ספרו נעשה יותר מפופולארי - ספר יסוד לעיקרי האמונה והעבודה, מכונן החיים הרוחניים והפנימיים של האומה, אולם זהותו - במותו כמו בחייו - מוצנעת ומיוחדת לא-לוהים.

התשובה הדיאלוגית

כבר קדמו לי, על דפי גיליון זה⁴, בהתייחסות למשנת התשובה של רבינו בחיי ב"חובות הלבבות" וברצוני להתייחס לדברים. הקדמה זו נצרכת בכדי למנוע מהדברים שיובאו לקמן אופי אפולוגטי. אני מבקש ללכת עוד צעד אחד קדימה מתוך ובזכות הדברים של חגי. נדמה לי שצעד זה, לא פחות משהוא חשוב עבורי הוא עשוי להיות מועיל לרבים וטובים מאתנו.

שלושת השאלות הבסיסיות (שהעמיד קאנט) שמנסה התבונה האנושית לפתור, נדרשות גם לסוגיית התשובה. השאלה הראשונה מתחום "תורת ההכרה" ו"התבונה הטהורה" הינה: 'מה אני יכול לדעת על התשובה'?

בסיסי). "הגרי"א היה מחבב ספר מנורת המאור וספר חובות הלבבות" (סידור הגר"א). "והנה הקדוש האר"י ז"ל הטיל חיוב על תלמידיו ללמוד בזה הספר מידי יום ביום, לעורר לבבות לאל נורא ואיום" כך כותב הג"מ יצחק ב"ר משה ישראל ז"ל הדיין משווערין וכן מובאים דברים בשם רבי מאיר פאפירש, מתלמידי גורי האר"י. תפוצתו של הספר בארצות המזרח - מקום חיבורו הראשוני, מובנת מאליה. מעניין ביותר לראות את החדירה הפופולארית של "חובות הלבבות" לארון הספרים היהודי-תימני שאינו מכיל ספרים שאינם ספרי מקור מובהקים או ספרי הלכה עדתיים. אין בנמצא בית כנסת ש"חובות הלבבות" לא מופיע בין שאר הספרים המאפיינים את העדה.

⁴ עיין במאמרו של חגי שורק, 'התשובה בחובות הלבבות' לעייל, עמודים: 26-33

השאלה השנייה, מתחום "תורת המידות" וה"התבונה המעשית" הינה: 'מה אני רשאי או נדרש לעשות - כחלק מתהליך התשובה? לשתי שאלות אלו אני חושב שהתייחסו היטב עד כאן. השאלה השלישית, בה אני מבקש לגעת, והיא החשובה בעיני בסוגיא זו והיא: 'למה אני רשאי לקוות? אם הנני עושה את שעלי לעשות, למה אוכל לצפות בשיאו או בסיומו של תהליך התשובה?

חגי דיבר על כך⁵ שאחד החידושים מבחינתו של חובות הלכות, הוא המקום המרכזי שמיוחד ל'בקשת המחילה'. "אין כאן דיבור אימננטי פנימי בתוך עולמו של האדם, אלא דיבור על מערכת יחסים [...] החטא פוגע ביחסים שלנו עם ה'". במשנתו של רבינו בחיי תהליך התשובה אינו רק תהליך אישי שאדם עובר בינו לבין עצמו, ומעביר את עצמו. על אף שלאורך ימי הסליחות ויום הכיפורים אנחנו מתוודים פעמים רבות נוכח פני ה' - "חטאנו לפניך רחם עלינו", עדיין התשובה אינה נוכח פני ה'. אינני מתכוון לנצל במה זו בכדי להטיף הטפות מוסריות. איני קובל הפעם על כך שהתשובה שלנו היא לא מספיק 'נוכח פני ה'', וכי יש להשתדל יותר ויותר שהיא תהיה כזו. יתכן בהחלט שכל זה נכון, אך לפי שעה כל זה נראה כבלתי נצרך או אפילו - בלתי אפשרי. כל השבים בתשובה, בוחנים את דרכיהם, מתחרטים על הרעות שבהם - אל מול עצמם ובכוחות עצמם; עוזבים את דרך החטאים, ובוחרים ללכת בדרכי ה'. כל התהליכים הללו יכולים להתקיים לכאורה גם 'בלי' נוכחות אלוהית. מדוע 'בקשת המחילה' היא חלק בלתי נפרד מן התשובה שנעשית כולה על ידי האדם? כשאדם

⁵ עיין הערה 4, שם, עמוד 28.

עושה תשובה בעבירות שבין אדם למקום - "אינו זו משם עד שמוחלים לו".⁶ הכל תלוי בו ורק בו. "אין הדבר תלוי אלא בך" קונן מרה רבי אלעזר בן דורדיא.⁷ מה המקום של ה' בכל התהליך? ובמילים אחרות - למה אפשר לצפות מתשובה שה' נוכח בה? מה יש בתשובה כזו שאין בתשובה שנשענת על השתדלותו של האדם לבדו? וכי לא די ביושר הטבעי ובחובה המוסרית הנעלמת באדם?

ויתרה מזו, לא רק שכל התהליך נעשה בידי בשר ודם, גם הסליחה והכפרה - נעשית פעמים רבות על ידי בשר ודם. כדי להבהיר את הדברים אעזר בסיפור.

מספרים על הרבי הרש"ב מחב"ד, מקים רשת הישיבות "תומכי תמימים" שהיה מסתובב בלילות במסדרונות הישיבה. הרש"ב היה מפורסם ביותר ברוחב ובעומק דעתו, היה משכיל עצום בכל הקשור למושכלות אלוהיות ועם זאת ידוע בחריפותו הנוקבת. לילה אחד הוא הסתובב בין חדרי הבחורים בישיבה והאזין לדברים ששוחחו בינם לבין עצמם. בחב"ד נהוג שאת 'קריאת שמע שעל המיטה' אומרים בנוסח האר"י הקדוש, הכולל וידוי על חטאים. הרש"ב האזין לבחור אחד שהתוודה על המיטה. אחרי ששמע את כל הוידוי העביר הרש"ב בידו בתנועת ביטול מזלזלת ואמר: "הוא כבר סלח לעצמו".

⁶ מכילתא פ"כ, ז. תלמוד בבלי, מסכת יומא, דף נו', עמוד ב. רמב"ם הלכות תשובה פ"א.

⁷ תלמוד בבלי, מסכת עבודה זרה, דף יז', עמוד ב'.

החסיד שהתוודה חטא פעמיים: הוא חטא בחטאו, וחטא בוידויו. בעת תשובתו אין הוא מתמרמר עד דכדוכה של נפש. אין הוא תלוי על בלימה, אין הוא מצפה ומייחל. הוא מתוודה, מקבל על עצמו "שלא לשוב לזה החטא לעולם" וזהו זה. זה נגמר. אפשר לסלוח לעצמי ולהמשיך הלאה. מאידך, האדמו"ר הרש"ב בו לתשובה כזו שעשה החסיד, וכזו שאנו מלומדים בה. אנחנו מתחרטים, מתוודים ובהינתן האות - מתנחמים. הכל בכוחות עצמנו. התביעה הנוקבת של אדמו"ר הרש"ב רועמת - מדוע תשובתך אינה 'עם ה' ונוכח פניו'?

השאלה בה פתחנו מתייצבת עתה לפנינו עומדת במתח המייסר שבין שני קטבי הסיפור. במידה מסויימת - כולנו ראויים לגערותו הקדושה של הרש"ב. אנחנו שבים בתשובה לפי שלבי התשובה השונים שעליהם דיברו רבותינו ומשהשלמנו אותם אנחנו מחליטים שעכשיו עוונותינו נמחלו ואנו שוב רצויים ואהובים בפני ה'. תביעתו הנוקבת של הרש"ב נדמית להיות בלתי אפשרית. וכי דרך אחרת סלולה לפנינו? האם יש בפני החסיד ברירה מלבד לסלוח לעצמו? מה עוד הוא היה יכול לעשות? לחכות לשלושה פתקים שיפלו מן השמים וכתוב על כל אחד 'מחול'?

לפי שעה, התשובה עדיין נחתמת בהחלטה - נועזת או מהוססת - לשנות את מצב הרוח. שליחתו של השעיר לעזאזל והפיכת לשון של זהורית משני ללבן טהור, הכרחית וחסרה כל כך. היא הייתה המסמנת הברורה של יד ה' בתשובה. למה אני יכול לצפות מהתשובה? אם יש לי לשון של זהורית אני יכול לצפות לנס. לאות משמים שתשובתנו התקבלה. כשאין לי, כמו למשל היום, כאשר בתשובה - אינני מצפה למאומה.

שאלנו אפוא 'למה אנחנו יכולים לצפות מהתשובה?' וביתר דיוק: אם ה' נוכח בתשובה והיא איננה מעשה ידי לבדי - למה אוכל לצפות מתשובה שכזו?

ה' מעורר לתשובה

אפשר בהחלט לטעון שייחודה של ה'תשובה הדיאלוגית', תשובה שהיא נוכח פני ה', היא **ההכנה**. ה' הוא המעורר לתשובה, והאדם הוא המשלים אותה. וכאשר נשוב 'נוכח פני ה'' **נוכל לצפות שה' יעורר אותנו** לתשובה זו. גם דברים כאלה ניתן למצוא בחובות הלבבות. רבינו בחיי מחלק בין סוגים שונים של שבים בתשובה. הסוגים השונים מדרגים רמות שונות של תשובה ושל סיכויי הקבלה שלה.

יש מי שהערתו לתשובה היא "מחוזק הכרת הדם את אלוהיו, ובחינתו בהתמדת טובתו עליו" (שער התשובה פרק ו'). תהליך התשובה של השב הזה הוא תהליך של עבודה הכרתית חזקה ועמוקה. תיקון המעשים הוא המשך של מחשבה ובחינה. "והוא כעבד הבורח מאדוניו, כשהוא חושב בטוב אשר גמלו - ישוב אליו לרצונו, לבקש מחילה" (שם). רוחות החופש אינן משובבות את ליבו. בימי העבדות היה מדמה את עצמו כאינדיבידואל פראי' הדוהר בשדותיה הרחבים של החרות. אך עתה כשהוא נזכר בעבדות, היא מתראית לפניו כיפה ונעימה. היא מייסרת אותו בזיכרונות חמים ובגעגועים שנוקפים בליבו ומייסרים את מצפונו. אך עדיין - אין כאן תשובה 'עם ה' עצמו' אלא תהליך פנימי שמתרחש בתוככי נפשו של השב.

נמוכים ממנו במדרגתן הם אלו שנדרשו לתוכחת הבורא - בדברים שבעל פה או בענישה בפועל. אך בהם התערבות ה' מורגשת יותר. יש מי שישוב "בעת שתבואה תוכחת הבורא יתברך והכלמתו על רע מעשיו ומפעליו, בין על ידי נביא דורו אם יהיה בזמן הנבואה או מתורת ה' הנאמנה, או מפי מורה לעבודת האלוהים [...] כעבד שברח מאדוניו, ופגע עבד נאמן לאדוניו, והוכיחו על ברחו מאדוניו, ויעץ אותו לשוב אליו, והבטיח שימחל לו, והזכירו על רוב טובותיו וחסדיו עליו" (שם). אמנם המוכיח הוא בן אדם או ספר, אך התוכחה - 'תוכחת הבורא'. כאן אנו מוצאים את 'ראשיתה' של ההתערבות האלוהית: בקריאה הבאה אלי על ידי גורם מתווך. אם כן, אני יכול לצפות להתעררות, ולקריאה לתשובה, הבאה אלי מאת ה' דרך נושאי דברו, בכתב ובעל פה.

חמור ממנו מצבו של זה שאינו שב אלא "כשהוא רואה ניסון הבורא וחוזק עונשו למי שהלך בדרכו לצאת מעבודתו, ויוסר בו וישוב אל ה' מיראת עונשו ונקמתו החזקה [...] כעבד הבורח מאדוניו, כשישמע מה שהיה מעונשו למי שברח ממנו כמוהו, ויוסר בו, וישוב מתחנן אל אדוניו למחול לו ולסלוח עונו קודם שיבואנו העונש" (שם).

אולם החמור מכולם הוא מי ששב רק "בבא עונש הבורא עליו במין ממיני הצרות, וכיוון שהרגיש בו - נעור והקיץ משנתו, ושב אל אלוהים מחטאו. והוא כעבד הבורח מרבו, אשר שלח אליו מי שייסרו ויעננו על ברחו מעבודתו, וכאשר הגיע אליו - ברח אל אדוניו, מתוודה מחטאיו ומבקש מחילתו וסליחתו". התערבותו של ה' כאן גלויה וכואבת. אך קשה לומר שלזאת אפשר לצפות - אין אדם מזמין על עצמו ייסורים. ואף שייסורים

הם טובה גדולה ומשבאו ייסורים באה תשובה - הננו, בעונינו, מצטרפים לאמירת ר' יוחנן בעת יסוריו "לא הן ולא שכרן"⁸. לא מתקבל על הדעת שלזאת נצפה. יתרה מזו, על עיקר העניין קשה, משום שכאן התערבותו של ה' לא נעשית בשל התשובה שהתחיל האדם (1). אין בכך מענה לקריאה, ושותף לשיחת הסליחה.

הרב שג"ר והסליחה העצמית

אם כן דחינו את האפשרות שתשובה שהינה 'נוכח פני ה'' פירושה שה' הוא המעורר אותה, ואם כן חזרת השאלה למקומה? 'למה אפשר לצפות מתשובה שה' נוכח בה?'. בדרך לתשובה, אני מבקש לחדד את הדברים, דרך דיון בדבריו של הרב שג"ר על שיטת התשובה של רבינו בחיי.

הרב שג"ר מתייחס למשנת התשובה של רבינו בחיי בספרו על התשובה "שובי נפשי - חסד או חירות?". הרב שג"ר זצ"ל מעמיד את רבינו בחיי בראש אסכולת ה'חסד'. לשיטתה עיקרה של התשובה היא הכרת חסד ה' באריכת אפיו ובהסכמתו לקבל בתשובה. הדרוש לענייננו, אלו דבריו של הרב שג"ר ופרשנתו לתורת רבינו בחיי. הרב שג"ר אומר שם שהתשובה מאפשרת לאדם לקבל את עצמו כפי שהוא וכפי שאלוהים מקבל אותו. לדבריו של הרב שג"ר, התשובה היא תהליך של השלמה עם המצב החסר, ויותר על יומרת הנרמול של הבלתי אפשרי. השלמות לא תהיה נורמאלית

⁸ תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף ה', עמוד ב.

לא בעולם ולא בצורת התנהגותך. אינך יציב, הנך מתהפך מכאן לשם - השלם עם זה.

"אין לו לאדם דרך לגאול את עצמו [...] רק אלוהים יכול לגאול אותו, וזהו הגילוי הגדול של החסיד, שאמנם אלוהים מקבל אותו ואוהב אותו [...] מכאן שהרגשות הנוטלים תפקיד מרכזי בתשובה הינם דווקא: החרטה, ההודאה באשמה, ובקשת הסליחה - אותם רגשות שאצל הרמב"ם נעדרו או למצער מוזערו והפכו לאמצעי שתפקידו להפוך את עזיבת החטא לאמינה. האשמה והחרטה שכל כך גונו על ידי פילוסופים ופסיכולוגים, הפכו לאמצעי העיקרי לתשובה, שהיא החזרה לקיום אותנטי אצל רב"ח. [...] מה מביא את החסיד להתמסרות אכסטטית? האמונה שאלוקים סולח לו, שהוא מקבל אותו. בקבלה בלתי מותנית זו נמצאת גאולתו של החסיד. למעשה, קבלה זו מאפשרת לו לחסיד לקבל את עצמו, גם אם הוא חוטא ופגום ושרוי במועקה של העוה"ז. החסיד זוכה לאחדות הנפש בכך שהוא מקבל את חייו כפי שהם. [...] לכניעה יש ערך קתרוטי - היא המשחררת את האדם ממועקה. הוא משתחרר לחסד האלוקרק משום שהוא לא שווה ולא יכול, אלמלא כן היה העול מוטל עליו. גאולתו הינה בהיענותו לחסד האלוקרק, והחסד האלוקרקי הזה הוא הפותח בפניו את הצוהר לקבל את עצמו כמי שאלוקים מקבלו."

כפי שהיטיב לתאר הרב שג"ר, יש בדבריו של רבינו בחיי (שם פרק א') הכרה בחולשתו המולדת של האדם:

⁹ הרב שג"ר, 'שובי נפשי - חסד או חירות', הוצאת 'שיח יצחק, אפרת, תשס"ג-2003, עמודים 109 - 110.

”בחייב התשובה והצורך אליה: שכבר נתברר לנו [...] כי האדם מקצר מעשות מה שהוא חייב בו מחובות הבורא. [...] מה שמצאנו על האדם מהתחלפות טבעיו והיבדל שורשי הרכבתו, והתהפכות מידות נפשו, וסיבות תנועותיו, והתחייב בזה התחלפות מעשיו כפי החילוף ההוא”

היסודות מהם מורכב האדם מנוגדים כל כך עד שהחטא כמעט בלתי נמנע. זה מה שמסביר את מיעוט הצדיקים “הניצלים מן החטא” לעומת “רוב המון הצדיקים בעלי התשובה” (שם). צדיק שאינו חוטא הוא חריג ויוצא דופן.

דא עקא, אני לא מוכן לקבל את המסקנה הנגזרת בשום פנים ואופן. אמנם, אצל רבינו בחיי האדם הוא יצור שברירי ופגיע מעצם מהותו. הוא לעולם לא מצליח להשלים את חובתו ולחייב לצאת ידי חובת השלמות. אבל הוא לא משלים עם זה וודאי שלא סולח לעצמו. העול עודנו מוטל עליו. הדברים הללו לא נאמרו בדבריו של חובות הלכות וחוששני שהם מעוצבים על ידי הרב שג”ר כהכנה לפרק הבא על ‘התשובה כקבלה עצמית’. הרעיון הזה - יפה ויעיל ככל שיהיה - אינו עולה, לעניות הבנתי, מתוך דבריו של רבינו בחיי. המועקה של ההכנעה היא שיא של השגה רוחנית. ההרגשה הנוראית נשארת - ומתקדשת. אותו מצב קבוע של אשמה וכניעה נותר בנפשו של החסיד ומגדיר את עצמותו כחסיד.

לפי הרב שג”ר התשובה היא מה שמדכא את ההתעוררות לתשובה. חוסר הנחת בחסרון ואי הנעימות של הרגשת החוטא אינם מתקדשים, אלא מסולקים בקבלת החסיד את עצמו כפי שאלוהים מקבל אותו. אין להכחיש

את ההקלה שמרגישים עם סילוק האשמה - וזו הסיבה לגינוי ודיכוי האשמה בידי הפילוסופים והפסיכולוגיים אותם הרב שג"ר מזכיר בדבריו; אך אני סבור שבאותה מידה אין להכחיש את ההחמצה הרוחנית שתפסה זו גורמת. יש בבעל התשובה יתרון על פני הצדיק - ולזאת בוודאי מתייחס הרב שג"ר בדבריו - דווקא מחמת חטאו. החסיד מתואר (פרק ח') כממולא אשמה וחרטות עד גדותיו:

“עווננו נוכח פניו, ומבקש תמיד המחילה עליו, ונכלם מבשתו מהבורא, ונכנס בליבו המורא מענשו, ונשברה נפשו, והוא נכנע ושפל לפני האלוהים תמיד, והיה חטאו סיבה לכניעתו והשתדלותו לפרוע חובות הבורא, לא יתגאה במאומה ממעשהו הטוב ולא ירבה בעיניו, ולא יתפאר בו, וישמר בשארית ימיו מן המכשול”

אם נשלים עם המצב ונקבל את עצמנו, נסיר את הבושה והכלימה. מדוע עלי להתבייש בעוון שאינו שלי? נסלק את יראת העונש, והנפש - לא רק שלא תשבר, היא אפילו לא תיכנע. אולם, אם מוקדש לתשובה שער שלם מסדר ההתעלות של חובות הלבבות - הרי שהתשובה היא חלק מתהליך השלמות של האדם. מהראשית - בייחוד ה' ודעתו האמיתית, עד האהבה היוקדת שהיא תכלית הכל, יש הכרח להיות בעל תשובה. התשובה על החטא מקנה לאדם נדבך חדש, נדבך שכל המצוות לא יכולת לבנות (שם פרק ח'):

“כמו שאמר אחד מן הצדיקים לתלמידיו: אילו לא היה לכם עוון - הייתי מפחד עליכם ממה שהוא גדול מן העוון. אמרו לו: ומהו גדול מן העוון? אמר להם: הגאות והחונף”

האשמה לא נעלמת ולא מושלכת ולא מודחק - היא מיתקנת ומתמתקת. היא נשמרת בצורה מזוככת ויקרה של כניעה ושפלות רוח. התשובה אולי מוחקת את החטא, אך היא מקפידה שלא לטשטש את האשמה. האשמה היא אוצר רוחני יקר מכל הון, שאי אפשר להשיג אותו בדרך הקונבנציונאלית של המצוות. שומרים עליו, מטפחים אותו ומטהרים אותו למצב של כניעה, וחיים בצל הגודל האלוהי. לא מתוך קבלה עצמית אלא דווקא מתוך חרטה והתמרמרות.

הרב שג"ר טוען אפוא שרגע המחילה, השחרור הקתרוזיטי, נעשה בידי האדם שסולח לעצמו. אל מול זה נעשה ניסיון להציב פרשנות אחרת. התשובה אינה משחררת מהאשמה אלא מקדשת אותה.

ובכל אופן נחזור לשאלה בה פתחנו ושלא נפתרה עד כה, גם אליבא דהרב שג"ר. למה אפשר לצפות מתשובה שה' נוכח בה?

חסד ה'

כפי שהיטיב לחלק הרב שג"ר, במשנות התשובה של חלק הראשונים, ניתן למצוא הדגשה של החסד הא-להי שקיים בתשובה, באפשרותה, ובעצם קיומה. אצל ר' בחיי ניתן לומר שהכניעה מצד אחד, והגדלות מצד שני הן גבולות הגזרה של המיקרוקוסמוס שנקרא 'אדם'. והם גם שני גבולות הגזרה של התשובה - חולשת האדם, וחסד ה' (פרק א'):

”וכיוון שהתברר מציאות הקיצור במעשה האדם, היה מחנות הבורא אותו שנתן לו יכולת לתקן טעותו ולהשיב אבידת עבודתו בתשובה וחזרה אליו, באהבתו ובחמלתו עליו. ואחר כך ניחץ דברה, והבטיח בה על ידי עבדיו הנביאים, והרחיב אמתלאותינו בנטותינו מדרך עבודתו, ויעד אותנו לקבל אותה ממנו ולרצות בנו מהרה, ואם ארך המרותינו את דברו והפרחנו את בריתו”.

אנחנו מרינו בדברו זמן רב והוא רוצה בנו במהרה. אנחנו הפרנו את בריתו ואילו הוא כרת ברית והבטיח קבלת תשובה על הפרת הברית. אנחנו נופלים בנקל והוא מרחיב את אמתלאותינו. חסד ה' הוא בראש ובראשונה - חוסר הפרופורציה שבתשובה (פרק י'): "הבורא מקל עליו תשובתו, ועובר לו על מה שנעלם ממנו ונמנע עליו, ויש לו מוצא קרוב וירחיב אמתלאתו בו". עוד נשוב לדבר על הרחבת האמתאלות.

אם כן כיצד ניתן לראות את חסד ה' בתשובה שנעשית נוכח פניו?

כאילו אינו נפרד ממך

בטרם ניגש לטפל בשאלה - למה אפשר לצפות מתשובה עלינו לטפל בשאלה יסודית יותר והיא - 'למה אפשר לצפות מה' בכלל'. או 'איך נדע שה' התערב במעשינו?' אם אנחנו מצפים לה' בתשובה לאיזה סוג של התגלות עלינו לצפות? הדברים ארוכים ועמוקים, ונזכיר אותם בקיצור שאינו הולם אותם לעניינם, אלא לענייננו. בשער הייחוד (שער הייחוד, פרק י') מדבר ר' בחיי על דעת אלוקים:

"הוא [יתעלה] קרוב מכל קרוב מצד פעולותיו, ורחוק מכל רחוק מצד עצם דמות כבודו. כשתגיע להוציאו ממחשבותיו והרגשותיך, כאילו הוא לא נמצא, ומצאת אותו מצד סימני פעולותיו כאילו הוא נפרד ממך, זאת היא תכלית ידיעתו"

ובמקום אחר (שם, פרק ו' עמ' קה): "הדברים אשר הם מבלי כוונת מכווין במאומה מהם, לא ימצא בהם חכמה לרצון וליכולת". ואילו העולם בו אנו חיים - מלאכתו יותר דקה, ותיקונו יותר רחוק ועמוק בעינינו עד אין תכלית, איך יוכל לומר שיהי מבלי כוונת מכווין וחכמת חכם ויכול יכולת?" (שם עמ' קו).

כשהאדם מביט בבריאה ישים אל ליבו, יותר מאשר 'עוצמת היכולת', את החכמה שמגלה על הרצון. ככל שיעמיק בחכמה יזהה את עומק הכוונה הטובה שצפונה בה. לא רק חכמה וסדר נכון, אלא רצון גדול ועמוק בעולם להיטיב הנגלה למעמיקי המבט.

"וסימני החכמה בכל זה על שלושה עניינים: האחד מהם - סימנים מבוארים וגלויים, אינם נעלמים מן הכסילים, כל שכן מן המשכילים, כתנועת גלגל השמש ממעל לארץ ביום להאיר פאת היישוב, ויהנו בה הברואים [...] והשני - סימנים נעלמים מן הברואים, אשר לא ידע ישרם כי אם המשכיל המבין, כמוות הכולל כל בשר - ובו תקנת העולם [...] והשלישי - סימני החכמה שהם נראים מצד אחד ונעלמים מצד אחד, לא יכירם מי שבינתו מעוטה אלא לאחר שהתישב בהם וידקדק עליהם כשהתנות ענייני השנה בארבע תקופותיהם והדומה לזה".

למעשי ה' יש סימנים מיוחדים, יש בהם יותר מחכמה. בכל מעשי הבריאה ניכרת חכמה גלויה של סידור מדויק, וזאת כל כסיל יכול לראות; את זאת ניתן לייחס לטבע. מה שגורם לכסיל להתחפר בכסילותו אלו הם סימני החכמה הנעלמים. הללו מרפים את ידיהם של הכסילים ונוטעים בהם ספקות על הכוונה שאחרי כל החכמה. אך הינם גלויים לחכמים ולמעמיקים בלבד, וסמויים מעיני המשקיף השטחי. ה'מבחינים' - כל אחד לפי עומק דעתו ואיכותה - מזהים את סימני החכמה הנסתרת ומגלים אותה. אז נחשפת הכוונה הטובה, האלוהית, המחתימה את המעשים בחותם האלוהי ומותירה בהם את טביעות אצבעותיו.

סימנים של התערבות ה' בתשובה

דרך העקרון שקיבלנו בשער הבחינה שאופי המפגש עם הבורא בעולמו נעשה דרך סימני טוב חכמתו, ניתן אולי להסביר באותה מידה גם את המפגש המיוחד נוכח פני ד' בתשובה, באמצעות מעשים או מצבים שבעל התשובה השלימה זוכה להקלע אליהם, המעידים על נוכחות אלוהים בתשובתו.

בתהליך התשובה מצויים קשיים ריאליים רבים (שער התשובה פרק ט'): :

"מה שיהיה מן העוונות לאלוהים ולבני אדם יקשה על האדם התשובה מהם לכמה פנים - מהם: שלא ימצא העשוק, או שימות, או שמקומו רחוק. ומהם - שיאבד הממון מיד העושק ואין לאל ידו להשיב לבעליו. ומהם שהעשוק לא ימחל לעושק על מה שעשוק

מהזיקו בגופו וספרו בגנותו. ומהם, שלא יכיר העושה את העשוק, או שלא ידע סך הממון אשר עשק, כמו שעשק אנשי קריה או אנשי מדינה, ולא הכיר אותם, ולא נתברר אצלו מספר הממון שלקח מהם בעוול ובחמס [...] ומהם מי שבא על הערוה והוליד ממנה ממזר, כי החרפה לא תשוב והשבת המעוות אי אפשר לו [...]"

במצבים כמו אלה האשמה חריפה יותר. היא כבר לא נותרת טמונה בליבו של אדם, אלא היא מתבלטת ומונצחת במציאות הסובבת אותו. על חטאים כאלה - אי אפשר 'לסלוח לעצמך'. שהרי המציאות מעידה כאלף עדים ומלעיגה על כל ניסיונות הקבלה העצמית, אלו עבירות שיש עמהם קלון.

אך כשה' נוכח בתשובה, ומקבל אותה, הוא עוזר לאדם לגבור על כל הקשיים האלה. משהו מ'כל היכולת האלוהי' - דבק באדם לטובה, ומאפשר לו לעשות את הבלתי אפשרי. זו 'הרחבת האמת לאות' עליה רמזנו בעבר. אלו 'סימני פעולתו' של א-לוהים. לא מדובר במתן לגיטימציה לתירוצים וגחמות. יש כאן פתיחת שער אמיתי לדופק בתשובה. שער כבוד ונעול, שער האדישות של הריאליה, שאין מי שיפתח אותו אלמלא חסד ה' אל עבדיו (פרק י" עמ' קסב-קסג):

"הבורא מקל תשובתו ועובר לו על מה שנעלם ממנו ונענע עליו, וישים לו מוצא קרוב מחטאו וירחיב אמתאלתו בו. ואם יהיה משער העריות אשר זכרנו, במי שהוליד מאסורה - יכרית הבורא את זרעו. ואם הוא מצד אונאה וגזל בממונות - יתן לו האל ממון ויפרענו לחברו, וירצהו, וימחל לו. ואם הרע לחברו בגופו או בזכרו, יכניס לו הבורא יתברך בליבו רצון ואהבה עד שימחל לו במשה שהיה מחטאו

עליו, כמו שאמר (משלי טז, ז'): ברצות ה' דרכי איש - גם אויביו שלים איתו. ואם ירחק ממנו העשוק - יזמין הבורא התקבצם, עד שיכנע לפניו העושק וימחל לו. ואם לא ידע האנשים העשוקים ומספר הממון אשר עשק, יפיק אותו האל להוציא ממנו בתועלות כוללות. כבניין גשר וחפור בארות, יהנו מהם בני אדם, ועשות בורות בדרכים שאין המים מצויים בהם, ומה שדומה לזה מתועלת ההמון, עד שתהיה תועלתו כוללת מי שעשק ומי שלא עשק".

למה אני יכול לצפות מן התשובה שה' נוכח בה? לעזרה, לישועה, לנס פרטי. יהיה זה לכסף שאין לי, ליכולות שאין לי, לתיקון שאין בכוחי לעשות. לעזרה עליונה לטשטש את חטאי מהמציאות המרה. להשגחה פרטית.

מרגע בו החליט אדם לשוב - מתחילים להפתח בפניו שערי הפלדה הכבדים של 'המציאות' הבלתי משתנה. אפשר להפסיק להתווכח עם העובדות ולהתחיל לנצח אותם. אין צורך 'לסלוח לעצמי' ברחמים עצמיים המצפינים ייאוש ממענה אלוהי. יש פתח לתקווה ותיקון כפי שלא דמינית. להשערה בסליחת ה' ובקבלת התשובה (שם).

"ואין התשובה נמנעת אלא מצד רע מצפוני ותרמית ליבו, אבל אם הוא רוצה להתקרב אל האלוהים - לא יסגר שער התשובה בפניו, ולא ימנעו מהגיע אליו מונע, אך הוא פותח לו שער הישרה ומורה אותו הדרך הטובה בחסדו ובטובו".